

POZOSTAŁE MATERIAŁY

Krzysztof Garbacz

Kościóły ze śladami budownictwa romańskiego w południowej części województwa lubuskiego¹

Dzieje badań nad sakralną architekturą średniowieczną północnej części Śląska i wschodnich Łużyc, a więc terenów wchodzących obecnie pod względem administracyjnym w skład południowej części województwa lubuskiego, sięgają końca XIX wieku. W 1888 roku rozpoczęto wydawanie pięciotomowego katalogu zabytków architektury, autorstwa H. Lutscha, pt. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. Tom trzeci tego dzieła objął m.in. część Śląska, która obecnie znajduje się w granicach województwa lubuskiego². Także późniejsze opracowania niemieckich historyków, zawierające szczegółowe informacje o budowlach i ich wyposażeniu, częściowo odnoszą się do zabytków architektury sakralnej z tego obszaru³.

Po II wojnie światowej kamienne i ceglane kościoły zabytkowe, wzniesione w średniowieczu, znalazły się w obszarze zainteresowań środowiska naukowego, skupionego w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej pod kierownictwem Tadeusza Kozaczewskiego. Szczególnym zainteresowaniem tego ośrodka cieszyły się wiejskie kościoły wzniesione w XIII wieku. Ponieważ kościoły te w następnych stuleciach ulegały znacznym przekształceniom, głównym celem badań naukowych było wydzielenie w zachowanych budowlach elementów architektury trzynastowiecznej – romańskich oraz wczesnogotyckich. Gruntowne analizy oraz studia nad architekturą poprzedziło zbieranie materiału pomiarowego. Owocem tych prac było przygotowanie kilku publikacji książkowych, w tym czterotomowego opracowania T. Kozaczewskiego o kościołach parafialnych z XIII wieku, zbudowanych na wsi śląskiej, w formie katalogu, z bogatym mate-

¹ Pierwotna wersja niniejszego artykułu, z czarno-białymi fotografiami, została zamieszczona w tomie I „Adhibendy”, Rocznika Archiwum Diecezjalnego w Zielonej Górze (Zielona Góra 2014, s. 19-70). Obecna jest wzbogacona o powiększony materiał ilustracyjny zawierający wyłącznie kolorowe zdjęcia.

² H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, III. Der Reg.-Bezirk Liegnitz*, Breslau 1891.

³ E. Blunck (red.), *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6, cz. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, Berlin 1921; H. E. Kubach, J. Seeger, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Sorau und der Stadt Forst*, Berlin 1939.

riałem ilustracyjnym (rysunki rzutów i przekrojów budowli, rekonstrukcje, fotografie)⁴.

Niezależnie od środowiska wrocławskiego trwały prace nad badaniem zabytkowej architektury, zarówno sakralnej, jak i świeckiej, inicjowane przez zielonogórski urząd konserwatorski, który został utworzony w 1953 roku. Działalność tę w głównej mierze podjęło powstałe w 1951 roku przedsiębiorstwo: Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków, zwłaszcza jego oddziały w Poznaniu, Szczecinie i Wrocławiu. Pracownie te przygotowały, w większości niepublikowane i pozostające w maszynopisie, dokumentacje naukowo-historyczne dla około 200 zabytkowych obiektów. Badania naukowo-historyczne, poparte specjalistycznymi analizami struktury tynków i murów – ścian oraz partii fundamentowych, w znacznym stopniu powiększyły wiedzę o historii budowy, remontów i przekształceń wielu zabytkowych budowli, wśród nich tych, które powstały w czasach panujących w architekturze stylów: romańskiego i wczesnogotyckiego. Obiekty te cieszyły się szczególnym zainteresowaniem wieloletniego wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze, S. Kowalskiego, który analizował strukturę architektoniczną budowli, a następnie wyniki swoich obserwacji przedstawił w kilku publikacjach⁵. Prezentowane w nich odkrycia były *rezultatem nie tylko programowych badań, lecz także wynikiem obserwacji prowadzonych przez autora w czasie odbudowy i remontów zabytkowych budowli. Najowocniejsze spostrzeżenia przyniosły roboty elewacyjne. Odsłanianie spod starych tynków ściany ujawniały często zapis nieznannej historii obiektu, nawarstwień, rozbudowy, a niekiedy murów o wiele starszych od czasu, na jaki zabytek datowano. Tak było między innymi w przypadku kościołów w Iławie, Biedzychowicach Dolnych, Nowogrodzie Bobrzańskim, Żaganiu i wielu innych*⁶.

Niniejsza publikacja ma na celu zaprezentowanie rozpoznanych do dziś kościołów, jako tych, które pierwotnie wzniesiono w stylu romańskim, przy uwzględnieniu późniejszych faz ich rozbudowywania i przekształcania. Tym

⁴ T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku*, Wrocław 1994-1995; T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Drewniane sklepienia trzynastowiecznych kościołów kamiennych północnych rejonów Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 19, 1974, z. 3, s. 179-190; tychże, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.

⁵ Np. S. Kowalski, *Trzynastowieczna architektura północnej części Śląska i wschodnich Łużyc w świetle badań po 1945 roku*, „Rocznik Lubuski”, t. 25/1999, s. 85-100; tenże, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010, *passim*; tenże, *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987, *passim*.

⁶ S. Kowalski, *Trzynastowieczna architektura...*, s. 86.

działaniom podlegały wszystkie świątynie, stąd w różnym stopniu przetrwały elementy pierwotnych założeń. W katalogu przedstawiony został ich współczesny wygląd oraz zachowane zabytkowe wyposażenie. Opisy kościołów poprzedzają krótkie rysy historyczne miejscowości od momentu, kiedy pojawiła się o nich pierwsza wzmianka, zazwyczaj do schyłku stylu gotyckiego, w lokalnej architekturze mającym miejsce około przełomu XV i XVI wieku.

Prezentowane w niniejszym artykule zabytki architektury sakralnej to zaledwie niewielka część obiektów, które autor zaprezentował w najnowszym, trzypięciowym opracowaniu, traktującym o różnego typu murowanym, ryglowym i drewnianym budownictwie zabytkowym, zarówno świeckim, jak i sakralnym⁷.

Wiek XIII, po okresie spadku zaludnienia Śląska wskutek wojen i najeżdżów wojsk niemieckich, to na jego terenie okres wewnętrznej kolonizacji, zainicjowanej przez synów Władysława II Wygnańca: Bolesława, Mieszka i Konrada. Już na przełomie XII i XIII stulecia, wzorując się na zachodnich rozwiązaniach, przystąpiono do gospodarczej przebudowy dzielnicy śląskiej. Tę przebudowę zaczęto od większych miast. Jej inicjatorem w środkowej oraz północno-zachodniej części Śląska był Henryk I Brodaty (władca środkowej części dzielnicy od 1201 roku). W dzieło budowy miast i wsi książę zaangażował nie tylko ludność miejscową, ale i sprowadzoną z Zachodu, głównie z Niemiec. W czasach Henryka Brodatego realizowano nie tylko koncepcje gospodarcze. Istotną była również kwestia szerzenia wiary chrześcijańskiej wśród ludności nowo budowanych osiedli, co wiązało się z rozwojem sieci parafialnej i budową kościołów. Był to czas szczególnie dla śląskiego budownictwa sakralnego.

Jak pisze T. Kozaczewski: *Z przeprowadzonych badań nad miastami wynika (...), że każde miasto o powierzchni przekraczającej 5,6 ha posiadało w swoich granicach kościół parafialny. Dla osiedli wiejskich znane są dwa dokumenty: z 1228 r. i z 1261 r. (...). Wydając zarządzenie o budowie kościoła parafialnego przez nowo powstające większe miasta i wsie, Henryk Brodaty obarczył tym samym kosztami jego budowy społeczność tych osiedli za przyznane jej prawa własnościowe. W ten sposób wyzwolił siły, które dotychczas nie uczestniczyły w budowie świątyń, gdyż nie miały do tego uprawnień. Z chwilą otrzymania prawa do ziemi (wieś) i prawa do działki (miasto), ich właściele stawali się pełnoprawnymi obywatelami swych osiedli i w związku z tym zobowiązani byli do ponoszenia kosztów budowy własnego kościoła pa-*

⁷ K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. 1-3, Zielona Góra 2012-2014.

*rafialnego. Książę odciążył w ten sposób własne wydatki oraz wydatki feudałów, którzy dotychczasłożyli na budowę (własnej) świątyni. Dla siebie oraz feudałów pozostawił jedynie prawo patronatu nad kościołem*⁸.

Wprowadzenie odpowiednich zarządzeń, w latach 1228 i 1261, dla nowo budowanych osiedli, znacznie przyspieszyło budowę kościołów w ich obrębie, natomiast na terenie starszych proces ten przebiegał wolniej, gdyż wzniesienie świątyni zależało tylko od właścicieli – rycerstwa, a także możnowładców. W każdym razie, dzięki odpowiednim regulacjom prawnym i zaangażowaniu różnych grup fundatorów – społeczności wiejskiej i miejskiej (nowo zbudowanych osiedli), a także osób z kręgów rycerstwa i możnowładztwa, w XIII wieku nastąpił znaczny wzrost liczby świątyni, które wznoszono – ze względów oszczędnościowych – z taniego, dostępnego na miejscu materiału budowlanego. Na Śląsku najczęściej było to drewno, kamień narzutowy, łamany, niekiedy uzupełniony rudą darniową, z niewielkim dodatkiem droższego materiału, jakim była cegła⁹.

Zwykle, zwłaszcza na wsi, wznoszono dwuelementowe kościoły jednonawowe z prezbiterium, od wschodu zamkniętym prostą ścianą. Rzadszym typem były świątynie z półkolistą apsydą, której konstrukcja utrudniała zaprojektowanie dużych okien, umożliwiających odpowiednie doświetlenie jej wnętrza. Kościoły z półkolistą apsydą przestano budować już w ciągu XIII wieku, kiedy to powszechne były prezbiteria zamknięte prostą ścianą lub wieloboczne¹⁰.

Odsyłając Czytelników do rozważań autorów wspomnianych wyżej opracowań nad formą i konstrukcją zewnętrzną oraz wewnętrzną trzynastowiecznych świątyni, budowanych w stylu późnoromańskim, należy podkreślić wartość zachowanej architektury sakralnej jako źródła historycznego, które potwierdza fakt trwającego od stuleci osadnictwa, pomimo wojen, pomorów i przymusowych wysiedleń. Ustalenie trzynastowiecznego datowania dla większości kościołów romańskich i wczesnogotyckich, zachowanych na terenie województwa lubuskiego, umożliwia przesunięcie wstecz czasu powstania tych miejscowości, które dotychczas na podstawie źródeł pisanych datowano na XIV czy XV stulecie¹¹.

⁸ T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości B-G)*, Wrocław 1990, s. 5.

⁹ T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły... (miejscowości B-G)*, s. 5.

¹⁰ Zob. więcej na temat typów budowli sakralnych: T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły... (miejscowości B-G)*, s. 7-10.

¹¹ S. Kowalski, *Trzynastowieczna architektura...*, s. 91-93.

Biedrzychowice Dolne (niem. *Friedersdorf*), gm. Żary, pow. żarski

Wieś o dwunastowiecznej metryce, około 1300 roku odnotowana jako *Friderici villa*, a w 1350 jako *Vredrichstorf*. Wtedy to Ulrich von Pack подарował żarskiemu szpitalowi m.in. 17 korców żyta z miejscowego młyna. Ponadto dobra posiadali tu: Nitze von Wiedebach, Nitze Langenau, przedstawicielka rodziny Kranch i mistrz szpitalny z Żar, który był właścicielem młyna. W 1420 roku Ulrich von Biberstein nadał lenno braciom Albrechtowi i Hansowi dy Langenaw w postaci dwóch łanów. W roku 1432 od Johanna von Bibersteina lenno otrzymał Heinrich von Gablenz. W ciągu następnego stulecia w źródłach pojawiali się różni właściciele dóbr biedrzychowickich, wśród nich Balzer von Zabeltiz (1494), Hans von Unwürde (1508), Gablenzowie (odnotowani do 1680 roku) i Gersdorffowie (1683-ok. 1750).

Kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (il. 1-2). Brak jest wzmianek odnoszących się do czasów budowy świątyni. Również w wykazie parafii dekanatu żarskiego, z 1346 roku, kościół biedrzychowicki nie występuje. Ale wiadomo, że do 1594 roku istniejąca tu świątynia pełniła funkcję filialną w stosunku do kościoła w Bieniowie. Po tej dacie Biedrzychowice stały się wsią parafialną. Wykaz proboszczów był znany od 1595 roku. W 1599 roku Hans von Gablenz ufundował dla tutejszej świątyni ołtarz. Brak jest informacji źródłowych o remontach prowadzonych przy kościele w toku następnego stulecia, ale poświadczają je daty zamieszczone na murach i wiatrowskazach: 1654, 1705, 1850 i 1895.

Kościół powstał w pierwszej połowie XIII wieku jako jednonawowa, romańska budowla, z półkolistą, usytuowaną po wschodniej stronie apsydą. Wykrój łuku tęczy pierwotnie był półkolisty, który w XV wieku przerobiono na ostry. Mury kościoła wzniesiono głównie z kamieni narzutowych, uzupełniając je ceglami przy otworach drzwiowych i okiennych. Do dziś przetrwał średniowieczny układ przestrzenny. Z pierwotnego założenia przetrwały mury oraz częściowo okna w apsydzie oraz dwa otwory okienne w północnej ścianie nawy. Ponadto zachowały się dwa wyłożone ozdobnymi ceglami portale ostrołukowe (w części zrekonstruowane), uskokowe, z ościeżami. W apsydzie znajdowały się prawdopodobnie trzy wysmukłe otwory okienne o rozchylnych ościeżach. Ściany świątyni przed zniszczeniem były trochę niższe od obecnych. Nie wiadomo, czy apsyda pierwotnie była nakryta stropem, czy konchą. W XVII wieku od południa dobudowano do kościoła z cegły kruchtę, a od północy, w czasach nowożytnych, zakrystię. Pod apsydą zbudowano kryptę.

W 1945 roku budowla uległa spaleniu. Zdewastowany kościół przez 30 lat popadał w ruinę. Dach oraz mury uległy częściowemu uszkodzeniu,

a stropy przegniły. W latach 1975-1978 przeprowadzono odbudowę kościoła, podczas której odsłonięto elementy romańskie: wschodnie okno apsydy, północne okna nawy, wnęki nad portalem zachodnim i ceramiczne płytki ozdobne, umieszczone nad portalem południowym. Nawę kościoła biedrzychowickiego oraz kruchtę i zakrystię nakrywają dachy dwuspadowe, a apsydę wielospadową. Do kościoła prowadzi od strony zachodniej, przez ceglany portal uskokowy, główne wejście, powyżej którego zachowały się trzy wnęki ceglane, o trójkątnych zwieńczeniach. Drugie wejście, z ostrołukowym, ceglany portalem, ozdobionym ceramicznymi płytkami, znajduje się w ścianie południowej nawy. Wnętrze nawy nakrywa płaski strop drewniany, zaś apsydy sklepienie konchowe.

Niestety, nie zachowały się żadne elementy historycznego wyposażenia kościoła.

Codex Diplomaticus Silesiae, t. 14: *Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, Breslau 1889, s. 153 nr 145.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. 2: *Powiaty: żarski – żagański – nowosolski – wschowski*, Zielona Góra 2012, s. 32-33, fot. 19.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 87, 96 tabela 1.

Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 15.

Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 30.

Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości S-Ż) i na Łużycach*, Wrocław 1994, s. 20, 161-170.

Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale...*, s. 473-476.

Kubach H. E., Seeger J., *Die Kunstdenkmäler des Kreises...*, s. 92-94, 294 ryc. 281-283.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 122.

Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1 (A-B), Kraków 1996, s. 166.

Il. 1-2. Biedzychowice Dolne.
Kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Fot. Krzysztof Garbacz

Gubin (*Guben*), gm. Gubin, pow. krośnieński

Rejon ujścia Lubszy do Nysy Łużyckiej, to obszar bogaty w ślady osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego, dość dobrze rozpoznany dzięki odkryciom i badaniom archeologicznym, prowadzonym w XIX i XX wieku. Dogodne warunki hydrograficzne i glebowe sprzyjały osadnictwu. Na początku drugiego tysiąclecia po Chrystusie, w okolicy Gubina, funkcjonowało szereg osiedli. Kilka z nich znanych jest ze źródeł historycznych. Już w roku 1000 wymienione zostały wsie, które cesarz Otton III podarował klasztorowi benedyktyńskiemu Najświętszej Marii Panny w Nienburgu. Miejscowości: Niemcza – Polanowice, Pozdietin – Późno, Gotheiuua – Chociejuw, Bezdiez – Biecz i Gozewa – Kozów podlegały utworzonemu na tym terenie burgwardowi niemczańskiemu.

Okolice dzisiejszego Gubina to także miejsce przeprawy przez Nysę Łużycką. W tym rejonie wiódł w X-XI wieku trakt łączący Polskę z zachodnią Słowiańszczyzną oraz Niemcami. Miał on głównie charakter militarny. Tędy bowiem przechodziły wojska Bolesława Chrobrego w czasie działań wojennych w latach 1002-1018, a także wojska niemieckie pod wodzą Henryka II w latach 1005 i 1015, Henryka V w roku 1109 czy Fryderyka Barbarossy w 1157. Na przestrzeni stuleci tereny te podlegały władcom polskim, niemieckim, śląskim, a także czeskim.

Pierwsza wzmianka o miejscowości *Gubin* pojawia się w dokumencie z 1211 roku, który wystawił Henryk Brodaty, w związku z zezwoleniem na bezcłowy przywóz soli z tej miejscowości do klasztoru w Lubiążu. Nie jest możliwe dokładne określenie początków samego miasta. Najpewniej miało to jednak miejsce grubo przed rokiem 1211. Tu bowiem już w XI wieku istniała osada, która w ciągu XII i na początku XIII wieku osiągnęła stan rozwoju pozwalający na nadanie w 1235 roku praw miejskich i przywilejów. Margrabia Miśni Henryk Dostojny zezwolił na skład soli, pobór opłat za wjazd oraz postój wozów na placu solnym i przejmowanie połowy dochodów z kar, a także przyznał dziesięcioletnie ulgi w razie pożaru miasta. W XIII wieku rozpoczął się proces kształtowania samorządności miejskiej. Pierwsza wzmianka o wójcie pochodzi z 1286, a o radcach i ławnikach z 1353 roku. Wiadomo też, że w 1298 roku margrabia Teodoryk potwierdził wcześniejsze przywileje i nadania, a także wydał zgodę na budowę gubińskiego ratusza, którego wówczas zapewne jeszcze nie wzniesiono. W 1311 roku Gubin posiadał prawo do bicia własnej monety.

Miasto średniowieczne miało w zarysie kształt nieregularnego czworoboku, a jego centrum zajmował rynek, z którego wyprowadzono osiem ulic. W pierwszej połowie XIII wieku na rynku stała trójnawowa bazylika z dwiema zachodnimi wieżami. Obok kościoła farnego w XIV wieku wybu-

dowano ratusz. Średniowieczny Gubin był opasany obwarowaniami. System ten umacniały także Lubsza i Nysa.

Kościół pw. Św. Trójcy (il. 3-5). Największa budowla sakralna na terenach Środkowego Nadodrza, pozostająca w ruinie od 1945 roku, od czasu zniszczenia podczas natarcia wojsk radzieckich na Gubin. Wówczas uległy spaleni: hełm wieży, dach oraz sklepienia. Do dziś budynek ten nie został odbudowany – kilkakrotnie zabezpieczony, traktowany jest jako trwała ruina.

Jak wynika z badań archeologiczno-architektonicznych, przeprowadzonych w latach 1970-1971 przez ekipę naukowców z Politechniki Wrocławskiej, kościół farny stanął w miejscu, w którym zbudowano wcześniej jeszcze dwie świątynie. Otóż we wnętrzu budowli natrafiono na fundamenty romańskiej świątyni ceglanej, z trzema nawami i prostokątnym prezbiterium. Wiadomo, że nawy boczne oraz prezbiterium od wschodu zamykały półkoliste apsydy. Do kościoła przylegały od zachodu dwie kwadratowe wieże. Świątynię romańską zbudowano na początku XIII wieku.

Na przełomie XIII i XIV wieku dokonano jej przebudowy, pozostawiając jedynie zachodnią ścianę wraz z wieżami. Nowa świątynia otrzymała znacznie szerszy, gotycki korpus o halowym układzie. Nawy zostały wydzielone dzięki ośmiobocznym filarom, wspierającym sklepienia. W trakcie badań archeologicznych stwierdzono ponadto, że w miejscu tym, we wczesnym średniowieczu, funkcjonował cmentarz. Odślonięto 6 grobów, w dwóch przypadkach zniszczonych przez wykopy pod fundamenty późnoromańskiego kościoła.

Pod koniec XV wieku przystąpiono do przebudowy zbyt ciasnego – jak na ówczesne potrzeby wiernych – kościoła. Najpierw zbudowano nowe, większe i wyższe, trójnawowe prezbiterium z wielobocznym obejściem oraz wieńcem kaplic. Do roku 1506 były gotowe mury obwodowe. Następną fazą przebudowy świątyni objęła nawy. Powstała wtedy czteroprzęsłowa, trójnawowa hala o sklepieniach sieciowych, które wspierały ośmioboczne filary. Kaplice zostały nakryte gwiaździstymi i krzyżowymi sklepieniami. Romańskie wieże zburzono, a na ich miejscu postawiono jedną, zdobioną blendami i zwieńczoną attyką. Po zakończeniu prac w roku 1560, przy kościele farnym nie dokonywano poważniejszych zmian w jego wystroju architektonicznym. W takim stanie obiekt przetrwał do 1945 roku. Jedynie we wnętrzu, w latach 1717-1728, kościół otrzymał barokowy wystrój w postaci ołtarza głównego, rzeźbionej ambony oraz kutych lichtarzy i żyrandoli.

Elementy wystroju i wyposażenia świątyni musiały ulec całkowitemu zniszczeniu podczas pożaru fary pod koniec II wojny światowej. Przez dziesiątki lat wnętrze świątyni było zagruzowane, wskutek obrywania się

sklepień. W latach 2007-2008, w ramach programu zabezpieczenia i odbudowy kościoła farnego, przeprowadzono odgruzowanie budowli. W trakcie tych prac wydobyto wiele cegieł, fragmenty płyt nagrobnych i epitafijnych, ułamki naczyń ceramicznych i kafli, szczątki witraży, a także fragmenty kości ludzkich. W tym okresie zabezpieczono koronę muru obwodowego świątyni, a na wieży zainstalowano nowy hełm, w formie kopuły. W następnych latach prowadzono prace związane z organizacją punktu widokowego na szczycie wieży, połączone z badaniami archeologicznymi, w trakcie których odkryto kolejne fragmenty fundamentów pierwszej świątyni romańskiej. Uroczyste otwarcie wieży miało miejsce w maju 2013 roku.

Przed kilku laty, w Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, odnaleziono kwaterę ołtarza głównego pochodzącą z gubińskiej fary. Kwaterna, datowana prawdopodobnie na pierwszą połowę XV wieku, została wydobyta z ruin podczas odgruzowywania gubińskiej starówki przez radomskich harcerzy. W 1946 roku podarowali oni uratowaną część ołtarza placówce muzealnej, a ta z kolei zleciła przeprowadzenie gruntownej konserwacji tego cennego zabytku gotyckiej sztuki sakralnej.

Billert A., Makiewicz T., *Badania początków osadnictwa miejskiego w Gubinie, woj. Zielona Góra*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 25 [1974], 1975, s. 140-159.

Domański G., *Burgward niemczański*, [w:] *Ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego* (red. B. Gruszka), Zielona Góra 2008, s. 66-72.

Garbacz K., *Dawny kościół parafialny w Gubinie w świetle prac archeologicznych / Die ehemalige Stadt – und Hauptkirche in Gubin im Lichte archäologischer Arbeiten*, [w:] *Fara – badania w ramach projektu: „Wykorzystanie innowacji technologicznych w badaniach nad rewaloryzacją zabytkowej Fary w Gubinie” / Stadt – und Hauptkirche – Untersuchungen in Rahmen des Projektes: „Verwendung von technologischen Innovationen bei der Bestandsaufnahme des Denkmals Stadt – und Hauptkirche in Gubin”*, Gubin 2008, s. 45-85.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego, t.1: Powiaty: zielonogórski – świebodziński – krośnieński*, wyd. 2, Zielona Góra 2014, s. 231-237, fot. 111, 113.

Kowalski S., *Gubin*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 2: *Dolny Śląsk, Dolne Łużyce* (red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki), Zielona Góra 1970, s. 211-234.

Kowalski S., *Miasta Środkowego Nadodrza dawniej. Historia zapisana w zabytkach*, Zielona Góra 1994, s. 34-38.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 91, 96 tabela 1.

Lasota Cz., Rozpędowski J., *Rozwój przestrzenny kościoła parafialnego w Gubinie*, [w:] *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Studia i Materiały*, nr 6, Wrocław 1980, s. 67-72.

Rozpędowski J., Lasota Cz., Miśkiewicz B., *Badania kościoła Św. Trójcy w Gubinie*, Wrocław 1971, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze.

Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe...*, t. 3 (E-I), s. 433.

„Spotkania z Zabytkami”, nr 11-12 (listopad-grudzień)/2011, s. 3.

Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 108-109.

Il. 3-5. Gubin. Kościół pw. Św. Trójcy. Fot. Krzysztof Garbacz

Ilawa, obecnie w granicach Szprotawy (*Sprottau*), gm. Szprotawa, pow. żagański

Pierwsze pisemne wiadomości o wsi, wymienianej jako *Ilavia*, pochodzą z 1295 roku. W 1301 roku żagańscy augustianie otrzymali w darze od Sifridusa von Necherna wolny łąn, znajdujący się na terenie Ilawy. Od 1318 roku miejscowość pozostawała pod patronatem klasztoru szprotawskich magdalenek. Wówczas majątek klasztoru powiększył się o miejscowy młyn i ziemię – dobra otrzymane od Tizco von Heslecha i jego żony. W tym samym roku odnotowano też braci Nechernów, którzy nadali ziemię augustianom z Żagania. W ciągu XIV-XVI wieku jeszcze kilkakrotnie odnotowywano przedstawicieli różnych rodzin związanych z Ilawą, wśród nich, w 1474 roku, Caspra Kottewitza (Kottwitz), miejscowego dziedzica.

Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła (il. 6-8). Powstanie tej świątyni prawdopodobnie wiąże się z osobą Henryka Brodatego, jako jej fundatora. Była to nieduża budowla ceglana, wzniesiona na początku XIII wieku w stylu romańskim. W XV-XVI wieku doszło do rozbudowy kościoła w kierunku zachodnim, przy czym jako surowca użyto kamienia polnego. Wówczas kwadratową nawę przekształcono w prostokątną. Zostało zachowane kwadratowe prezbiterium oraz półkola apsyda. Podczas kolejnej przebudowy, tym razem w XVII wieku, powiększono otwory okienne. Do dziś zachowały się jedynie dawne okna szczelinowe w apsydzie, które wcześniej były zamurowane. Okna te zostały odsłonięte podczas remontu w 1965 roku. Ponadto w południowej ścianie kościoła znajduje się kamienny, trójuskokowy portal romański. Wnętrze nakrywają drewniane stropy, tylko apsydę przykrywa romańska koncha. Strop nawy zdobi dwudziestowieczna malarska dekoracja o motywach roślinnych.

Z wyposażenia romańskiego kościoła pochodzi kamienna chrzcielnica, która od 1820 roku pełni funkcję podstawy klasycystycznej ambony. Późniejsze wyposażenie reprezentuje wyrzeźbiony w drewnie, późnogotycki pentaptyk, z około 1500 roku, z figurami Madonny z Dzieciątkiem, św. Andrzeja oraz Jakuba w centralnej partii. Na wewnętrznych skrzydłach umieszczono rzeźbione sceny z życia Marii, a także malowane przedstawienia świętych, podobnie jak na zewnętrznych – obok *Ecce homo* i *Matki Boskiej Bolesnej*. W predelli znajduje się rzeźbiarskie przedstawienie Zaśnięcia Marii, zaś w zwieńczeniu ołtarza scena Ukrzyżowania. To interesujące wyposażenie uzupełnia klasycystyczna ambona z początku XIX wieku. W świątyni zachowało się także kilka kamiennych nagrobków. Uwagę zwraca epitafium, z około 1575 roku, głównego poborcy podatkowego w księstwie głogowskim, Abrahama von Nostitza oraz jego dwóch żon.

Cmentarz kościelny otacza kamienny mur, na linii którego zbudowano w XV wieku budynek bramny, będący jednocześnie dzwonnica. Młodsza jest trzecia kondygnacja, o konstrukcji ryglowej, natomiast umieszczony wewnątrz dzwon pochodzi z 1414 roku i jest jednym z najstarszych na terenie Śląska.

- Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 148-149, fot. 77.
- Golasz H., Przybyłowicz-Staffa G., *Kościół romański w Ilawie, Brzegu Głogowskim, Świętej Katarzynie i Solnikach*, Wrocław 1972, s. 3-23.
- Jarzembowska K., Mamys A., *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej. Nasze Dziedzictwo*, t. 4: *Dekanaty nowosolski, sławski, kożuchowski i szprotawski / Die Kirchen der Diözese Grünberg-Landsberg. Unsere Erbe*, Bd. 4, Bydgoszcz [2010], s. 124-125.
- Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 88, 96 tabela 1.
- Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 129.
- Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 88.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły... (miejscowości H-O)*, s. 4-5, 35-41.
- Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale...*, s. 288-290.
- Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 106-107.
- Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe...*, t. 3 (E-I), s. 524-525.
- Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955, s. 44, 127-130, il. 62-67.
- Świechowski Z., *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław 1963, s. 54-55, il. 88-91.
- Świechowski Z., *Katalog architektury...*, Warszawa 2009, s. 112-113.
- Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, Warszawa 2006, s. 837-838.

Il. 6-8. Iława (ob. Szprotawa). Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła.
Fot. Krzysztof Garbacz

Koźuchów (*Freystadt*), gm. Koźuchów, pow. nowosolski

Miasto założone w średniowieczu na niedużej płaszczyźnie, leżącej w paśmie Wzgórz Dalkowskich. Historia powstania Koźuchowa była zapewne podobna, jak w przypadku wielu innych miast, także śląskich. Przy grodzie, który pełnił funkcje administracyjno-militarne, powstało podgrodzie o charakterze usługowo-służebnym. Prawdopodobnie w 1125 roku stał tu już kościół, mogący mieć związek z osadą. Na bazie grodu, podgrodzia i osady targowej, już za czasów Henryka Brodatego (1202-1238), mógł rozpocząć się proces formowania miasta. W latach 1220-1232 pojawiła się jego nazwa, która brzmiała: *Vrienstat*. Jak wynika ze wzmianki z 1273 roku, dwadzieścia lat wcześniej Koźuchów miał już obwarowania. Około 1250 roku nastąpiło nadanie samorządowego prawa magdeburskiego. Warto dodać, że miasto powstało w miejscu połączenia się dwóch szlaków handlowych: jednego, prowadzącego z Wrocławia do Krosna Odrzańskiego, a następnie do Szczecina i drugiego, biegnącego od strony Bytomia Odrzańskiego i Głogowa do Poznania. W późniejszych czasach drogi te przechodziły przez mocno ufortyfikowane bramy. Z Koźuchowa wychodził jeszcze jeden szlak – w kierunku Żagania. Miał on jednak znaczenie lokalne.

W drugiej połowie XIII wieku Koźuchów znajdował się w granicach księstwa głogowskiego. Z tego okresu, a mianowicie z 1273 roku pochodzi wspomniany pergamin księcia głogowskiego Konrada I, w którym po raz pierwszy pojawia się nazwa *Cesuchow*. Wymieniono w nim z imienia ekskomunikowanego proboszcza Henryka. Około połowy XIII wieku, wskutek podziału Śląska, powstało samodzielne księstwo głogowskie. Pierwszym księciem głogowskim został Konrad I – człowiek żywo zainteresowany rozwojem miast. Prawdopodobnie to on nadał osadzie koźuchowskiej pierwsze miejskie przywileje. Na drugą połowę tamtego stulecia datuje się napływ do Koźuchowa kolonistów niemieckich. Wzrasta ich znaczenie, a zapisana wówczas nazwa brzmiała: *Freystadt*. W 1329 roku Koźuchów, wraz z księstwem głogowskim, został oddany przez Henryka żagańskiego w lenno Janowi Luksemburskiemu. Po podziale księstwa w 1378 roku miasto pozostawiono w części głogowskiej. W ciągu XV wieku kilkakrotnie dochodziło do przekazywania księstwa, wraz z Koźuchowem, różnym władcom i w końcu, w 1508 roku, Zygmunt Jagiellończyk oddał je Władysławowi Jagiellończykowi, który z kolei przyłączył je do czeskiej korony.

Jak wiemy, średniowieczny Koźuchów był miastem obwarowanym. Początkowo, prawdopodobnie jak w przypadku innych miast śląskich, otoczono go wałem drewniano-ziemnym z palisadą. Zapewne pod koniec XIII lub na początku XIV wieku zaczęto wznosić mury kamienne, których budowa mogła trwać nawet do końca XIV stulecia. W 1311 roku został odnotowany Burg,

obok kasztelana Dytryka Pesny, wspomnianego jako burgraf. Prawdopodobnie pod koniec XV i w XVI wieku zmodernizowano fortyfikacje kożuchowskie i dostosowano je do wymogów ówczesnej techniki wojennej. Z systemem fortyfikacji miejskich wiązał się zamek, którego budowa zakończyła się przed 1415 rokiem w czasach księcia głogowskiego Henryka VIII.

Kościół parafialny pw. Matki Bożej Gromniczej (il. 9-10). O najstarszej historii świątyni wspomina legenda, według której jego fundatorem był Bolesław Krzywousty. Nie znany jest dzisiaj jej wygląd, ale więcej można powiedzieć o kościele zbudowanym około połowy XIII wieku, o którym donoszą źródła historyczne z 1273 roku. Był to trójnawowy obiekt, o wysokości przekraczającej 22 m, zbudowany z kamienia polnego. Wnętrze miało charakter halowy. W 1339 roku pożar strawił świątynię. Do dziś ze starszego obiektu zachowały się fragmenty ścian szczytowych nawy głównej, prezbiterium oraz dolna partia wieży.

Dzięki fundacji księcia Henryka Żelaznego, w latach 1340-1369 wzniesiono większy, mурowany kościół, z wnętrzem przykrytym sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Całość nakryto dwuspadowym dachem. Przy prezbiterium, od strony północnej, wzniesiono wieżę. Z końcem XIV i w następnym wieku dostawiono kaplice, otwarte arkadowo do wnętrza kościoła. Pod koniec XV wieku, w 1488 roku, kolejny pożar dokonał zniszczenia budowli, podobnie jak i następny – w 1554 roku, podczas którego zawaliły się sklepienia. Odbudowane sklepienia renesansowe, o konstrukcji krzyżowej, szczęśliwie zachowały się do dziś. Wieżę zwieńczono krenelażem, w miejsce smukłego dachu iglicowego. Podczas kolejnych dwóch pożarów: w 1637 i 1764 roku spłonął dach, a ponadto w czasie pierwszego pożaru uległo zniszczeniu całe wyposażenie świątyni (renesansowe ołtarze, ambona z 1616 roku, organy, rzeźby, zegar i dzwony).

W obecnym kształcie świątynia jest trójnawową budowlą ceglana o korpusie przykrytym sklepieniem krzyżowym. Prezbiterium ma zarys prostokątny. Od północy do kościoła przylega zakrystia ze sklepieniem sieciowym, od zachodu kruchta, a od południa i północy dwa rzędy kaplic, które są przykryte sklepieniami krzyżowożebrowymi i gwiaździstymi, pochodzącymi z początku XVI wieku. Kwadratową wieżę, u góry ośmioboczną, z ostrołukowymi blendami i otworami, wieńczy ośmospadowy hełm uskokowy, założony po 1764 roku. Świątynia jest oskarpowana. W elewacjach zachowały się okna ostrołukowe oraz wieńczący, ostrołukowy fryz arkadowy. Korpus kościoła nakrywają trzy dachy naczółkowe.

Dziś wewnątrz tej budowli zdobi głównie barokowe wyposażenie, ale najstarszym obiektem jest późnogotyckie epitafium z początku XVI wieku,

wykonane z piaskowca i wmurowane w posadzkę kaplicy wschodniej. Do późniejszego wyposażenia zalicza się rokokowy ołtarz główny z polichromowanym tabernakulum, z obrazami olejnymi *Chrzest Chrystusa* i *Ofiarowanie w świątyni* z połowy XVIII stulecia, a także inne osiemnastowieczne ołtarze barokowe, boczne: św. Jana Nepomucena, Matki Boskiej Częstochowskiej i Ukrzyżowania, a także manierystyczny ołtarz Ostatniej Wieczerzy z pierwszej połowy XVII wieku. W kaplicy Wszystkich Świętych zachowała się drewniana, polichromowana rzeźba *Piety*. Na koniec XVII wieku datuje się olejne obrazy zawieszane w prezbiterium: *Święta Rodzina*, *Święty Jerzy walczący ze smokiem* i *Maria z Dzieciątkiem*. Z 1840 roku pochodzą zbudowane przez Ludwiga Hartiga 23-głosowe organy, a z drugiej połowy XIX wieku witraże, umieszczone w oknach prezbiterium i w nawie północnej oraz trzy ołtarze neogotyckie. Na sklepieniach możemy oglądać stiukową dekorację pasową z pierwszej połowy XVIII wieku, pod wspornikami fartuchy z główkami aniołów, a w północno-zachodniej kaplicy polichromię przedstawiającą *Komunię świętą w Niebieskim Jeruzalem*.

Monumentalna świątynia na zewnątrz ma niewiele elementów dekoracyjnych. Oprócz szeregów przypór oraz ceramicznego fryzu, zewnętrzny obręcz kościoła kształtują renesansowe i barokowe płaskorzeźbione płyty epitafijne, przypominające bogatych mieszczan, pochowanych na przykościelnym cmentarzu. Możliwych kożuchowskich pochowano we wnętrzu świątynnych krypt (m.in. wdowę po Henryku VIII Wróblu – Katarzynę opolską, Henryka IX i Henryka XI).

Andrzejewski T., *Miejscowości powiatu nowosolskiego. Rys historyczny*, Nowa Sól 2004, s. 89-91.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 259-262, 265-266, fot. 147.

Jarzembowska K., Mamys A., *Kościół Diecezji...*, s. 88-90.

Kowalski S., *Miasta Środkowego Nadodrza...*, s. 57-60.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 90, 96 tabela 1.

Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 164-165.

Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 108-109.

Kowalski S., Adamek K., Brylla W., *Zabytki miasta*, [w:] *Kożuchów. Zarys dziejów* (red. T. Andrzejewski), Kożuchów 2003, s. 228-244.

Kowalski S., Muszyński, *Kożuchów*, [w:] *Studia nad początkami...*, s. 235-247.

Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły... (miejscowości H-O)*, s. 4-5, 35-41.

Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale...*, s. 149-151.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 83-86.

Nowakowski D., *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 347-352.

Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe...*, t. 5 (Ko-Ky), s. 261-262.

Zabytki sztuki..., s. 441-442.

Il. 9-10. Kozuchów. Kościół parafialny pw. Matki Bożej Gromnicznej.
Fot. Krzysztof Garbacz

Krosno Odrzańskie (*Crossen a. d. Oder*), gm. Krosno Odrz., pow. krośniński

Pierwsze wzmianki o Krośnie pojawiają się w źródłach za sprawą biskupa Thietmara w 1005 i 1015 roku, czyli w okresie, kiedy u ujścia Bobru do Odry funkcjonował gród obronny. Działo się to w czasie wypraw wojennych cesarza niemieckiego Henryka II przeciwko Bolesławowi Chrobremu. Ten długi konflikt, rozgrywający się w latach 1002-1018, nastąpił wkrótce po słynnym Zjeździe Gnieźnieńskim, podczas którego doszło do spotkania księcia polskiego z cesarzem Ottonem III. Zamiarem tego zjazdu, oprócz pielgrzymki cesarskiej do grobu św. Wojciecha, była próba pokojowego ułożenia stosunków polsko-niemieckich, a także umocnienia międzynarodowej pozycji Polski, jako równorzędnego partnera państw europejskich. Utworzenie wówczas arcybiskupstwa w Gnieźnie dało podstawę do usamodzielnienia się Kościoła polskiego. Jednak przedwczesna śmierć Ottona III i objęcie w 1002 roku tronu cesarskiego przez Henryka II przyniosły zmiany w polityce naszego zachodniego sąsiada. Henryk II, przeciwnik uniwersalistycznych koncepcji Ottona III, rozpoczął w pierwszym roku panowania wojnę z Bolesławem Chrobrym.

Podczas długotrwałej wojny dochodziło do wielokrotnego oblegania przez wojska niemieckie grodów polskich i bezpośrednich starć pomiędzy walczącymi stronami, a także do licznych działań typu partyzanckiego, organizowanych przez Polaków. Próba podporządkowania Polski cesarstwu niemieckiemu nie powiodła się i wojna zakończyła się podpisaniem w 1018 roku trzeciego paktu pokojowego w Budziszynie (wcześniej w 1005 w Poznaniu i w 1013 w Merseburgu).

Dzięki przekazowi Thietmara było wiadomo, że gród w Krośnie, położony przy ujściu Bobru do Odry, oblegany był przez wojska niemieckie w 1005 i 1015 roku. W tym czasie, a mianowicie w latach 1012-1013, pojawia się w źródłach nazwa *Crosno*, a w 1014-1015 *Crosna*. Istnienie w okolicy grodu bardzo wąskiego odcinka Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej ułatwiało przeprawę przez Odrę, toteż miejsce to, z powodów militarnych, budziło zainteresowanie nieprzyjaciół Polski, m.in. za czasów Bolesława Chrobrego. Krośnieńska warownia we wczesnym średniowieczu broniła przejścia przez Bramę Łużycką do Wielkopolski oraz na Śląsk Głogowski. To tędy musiały przebiegać wyprawy Henryka II nie tylko w latach 1005 i 1015, ale i w 1010 oraz 1017, również Henryka V w 1109 roku i Bolesława Chrobrego przeciwko cesarstwu w roku 1007. Warto wspomnieć, że 10 sierpnia 1109 roku wojska Henryka V, kierujące się na Wielkopolskę, po bezskutecznym obleganiu i atakowaniu grodu krośnieńskiego zmieniły kierunek ekspansji i ruszyły na Bytom Odrzański oraz Głogów. Podczas kolejnej wyprawy, tym

razem w 1157 roku, pod wodzą Fryderyka Barbarossy przeciwko Bolesławowi Kędzierzawemu, obronne przejście pod Krosnem zostało sforsowane. Według wielu historyków gród krośnieński był jednym z najważniejszych ośrodków państwowych w czasach pierwszych Piastów.

Gród został porzucony prawdopodobnie w XII wieku, a nieco wcześniej, bo na przełomie X i XI stulecia, na prawym brzegu Bobru założono osadę. Było to miejsce, w którym rozpoczął się długotrwały proces kształtowania się średniowiecznego układu przestrzennego miasta Krosna.

Wzrost znaczenia ekonomicznego terenów nadodrzańskich, m.in. krośnieńskich, wiąże się z Henrykiem Brodatym. To za jego rządów rozpoczął się proces urbanizacji ziem polskich i Krosno stało się jednym z najważniejszych punktów strategicznych, żywo interesujących księcia. Już w 1223 roku, w źródłach, została odnotowana *provincia Crosnensi*. Tu zbiegały się szlaki komunikacyjne: wodny oraz lądowe, z Lubusza do Poznania i Wrocławia, czy z Łużyc do Wielkopolski.

Miasto wzniesiono na początku XIII wieku na terenie wyznaczonym przez Henryka Brodatego. W jego północno-wschodniej części zbudowano obronny zamek, prawdopodobnie pełniący funkcję rezydencji księcia lub jego reprezentanta. Henryk Brodaty zmarł w Krośnie w 1238 roku. Po śmierci następcy księcia, Henryka Pobożnego, w 1241 roku Krosno początkowo przejął jeden z jego synów – Rogatka, następnie w 1251 roku Konrad, brat Rogatki. Miasto, jako silny ośrodek miejski, przeszło na własność linii głogowskiej. W granicach księstwa głogowskiego Krosno przetrwało do 1476 roku, kiedy to kasztelanę krośnieńską przejęła w drodze zapisu Brandenburgia. Od tego czasu do 1945 roku znajdowała się ona poza granicami Śląska oraz Polski.

Rozwój przestrzenny osady targowej, powstałej na prawym brzegu Bobru – rzeki oddzielającej ją od grodu i podgrodzia, stopniowo następował w kierunku południowo-wschodnim. Wprowadzenie prawa magdeburskiego pozwoliło na uporządkowanie przestrzenne miasta. Formowanie się średniowiecznego miasta przebiegało etapami. Centrum Krosna stanowił prostokątny rynek, wraz ze zlokalizowanym od wschodu placem kościelnym. W północno-wschodniej partii miasta stał zamek książęcy, stanowiący integralną część tego założenia. Miasto o kształcie zbliżonym do koła zostało obwarowane wałem ziemnym z palisadą i otoczone fosą. Jeszcze w XIII wieku (przed 1285 rokiem) poszerzono je w kierunku południowym i wytyczono prostokątny plac oraz nowe bloki zabudowy. W 1285 roku ufundowano klasztor dominikanów, który został zlokalizowany w poszerzonej części miasta. Całość otoczono ceglаныmi murami oraz fosami, połączonymi z naturalnymi kanałami.

Kościół parafialny pw. św. Jadwigi Śląskiej (il. 11). Według tradycji średniowieczne Krosno, przed zbudowaniem tego kościoła (wówczas pw. Najświętszej Marii Panny), miało dwie świątynie: na Rybakach oraz kościół św. Andrzeja, wzniesiony na wysokim, prawym brzegu Odry. Metryka świątyni na Rybakach nie jest znana. Kościół św. Andrzeja, w świetle przekazów, istniał już przed 1065 rokiem, a w 1232 roku miał być odnowiony przez księżnę Jadwigę.

W pierwszej połowie XIII wieku, wkrótce po przestrzennej lokacji Krosna (1217), zbudowano nową świątynię – najprawdopodobniej trójnawową bazylikę. Był to murowany z cegły obiekt o układzie wendyjskim, charakterystycznym dla architektury romańskiej. Prawdopodobnie na początku zbudowano również wieżę. W XIV i XV wieku świątynia została powiększona. Reprezentowała ona już typ gotyckich budowli w formie trójnawowej hali, z krótkim, zamkniętym pięciobocznym chórem. Sklepienia miały konstrukcję krzyżowo-żebrową, o czym świadczą zachowane przypory. Kościół charakteryzował się bogatym wyposażeniem, samych ołtarzy pod koniec XV wieku było dziewiętnaście. Kiedy w pierwszej połowie XVI wieku świątynię przejęli luteranie, prawdopodobnie wtedy usunięto część bogatego wyposażenia katolickiego.

Świątynia kilkakrotnie była niszczona w trakcie pożarów, m.in. w latach 1482, 1631 i 1634, po czym odbudowywano ją w dotychczasowym kształcie. Wiadomo, że w XVII i XVIII wieku w kościele dwukrotnie instalowano nowe organy. W 1589 roku w ołtarzu głównym zawieszony był obraz mistrza Łukasza Cranacha. Podczas groźnego pożaru miasta w 1708 roku ucierpiał także kościół, będący w trakcie przebudowy, co spowodowało znaczne opóźnienia w tych pracach. Świątynia została przebudowana w stylu barokowym i otrzymała formę przysadzistej bryły. Powiększono ją o transept i nakryto dachem mansardowym. Do wieży zostały dobudowane parterowe aneksy, a zwieńczył ją hełm barokowy. Wnętrze kościoła nakryto kolebkowo-krzyżowym sklepieniem, wspartym na kolumnach.

Uformowany przez stulecia kościół jest trzynawową, kamienno-ceglaną budowlą, z pięcioboczną apsydą prezbiterialną oraz transeptem wzniesionym wzdłuż poprzecznej osi. Po stronie zachodniej stoi prostokątna, czterokondygnacyjna wieża, zwieńczona hełmem z 1886 roku, wzorowanym na osiemnastowiecznym poprzedniku. Korpus jest nakryty dachem mansardowym, zaś skrzydła transeptu dachami trójspadowymi. Ściany zewnętrzne korpusu są wzmocnione przez przypory. Umieszczone w nich półkoliście zamknięte okna zastąpiły starsze, gotyckie, ostrołukowe. Po zamurowanych otworach gotyckich pozostały ślady na elewacjach. Ostrołukowe otwory zachowały się jedynie na wyższej kondygnacji wieży. Elewację wieży ozdabiają gzymsy

oraz pilastry, z boniowaniem w niższych partiach. Wejście główne mieści się w przyziemiu wieży. Otwór jest obramiony portalem złożonym z pilastrów i osadzonym na nich prostym belkowaniem. We wnętrzu nakrytym wspomnianymi sklepieniami kolebkowo-krzyżowymi, nawy wydzielone są parami czterech kolumn i półkolumn, które podtrzymują sklepienie. Kolumny wspierają się na wydatnych cokołach, zbudowanych na rzucie kwadratu.

W świątyni zachowało się kilka elementów zabytkowego wystroju i wyposażenia, jak barokowe epitafium członka rodu von Lohenstein, drzwi wejściowe do zakrystii z XVIII stulecia wraz z zamkiem, drzwi w zakrystii z XIX wieku oraz szafki z około 1800 roku i z drugiej połowy XIX wieku, barokowy prospekt organowy, neogotycka chrzcielnica, grupa rzeźbiarska z pierwszej połowy XVIII wieku, z alegorycznym przedstawieniem Trójcy Świętej i olejny obraz *Wskrzeszenie Łazarza* Carla von Marra z pierwszej ćwierci XX wieku. Na ścianach zewnętrznych kościoła wisi kilka zabytkowych kamiennych płyt epitafijnych, pochodzących z XVI-XVIII stulecia. W wieży wisi dzwon, odlany w Berlinie w 1710 roku.

- Blunck E. (red.), *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6, cz. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, Berlin 1921, s. 43-60.
- Dąbrowski E., *Najstarsze dzieje grodu w Krośnie Odrzańskim*, [w:] *Krosno Odrzańskie*, „Zeszyty Lubuskie”, t. 2, 1967, s. 35-48.
- Dąbrowski E., *Wczesnośredniowieczne Krosno Odrzańskie w świetle wyników badań terenowych*, „Z otchłani wieków”, R. 28, 1962, z. 1, s. 27-38.
- Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 1, s. 205-210, 213-214, fot. 102.
- Kowalski S., *Miasta Środkowego Nadodrza...*, s. 69-72.
- Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 89, 96 tabela 1.
- Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 174-175.
- Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 115-116.
- Muszyński J., *Krosno Odrzańskie*, [w:] *Studia nad początkami...*, s. 249-283.
- Nowakowski D., *Siedziby książęce...*, s. 352-358.
- Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe...*, t. 5 (Ko-Ky), s. 261-262.

Il. 11. Krosno Odrzańskie. Kościół parafialny pw. św. Jadwigi Śląskiej.
Fot. Krzysztof Garbacz

Lubsko (*Sommerfeld*), gm. Lubsko, pow. żarski

Średniowieczne miasto powstało w miejscu przeprawy przez Lubszę, na trakcie prowadzącym z Gubina do Żar. Zbudowano je na piaszczystym wyniesieniu, otoczonym korytem rzeki i jej odnogami, płynącymi przez podmokłe, bagienne tereny. To tu, na początku, zapewne w XII wieku, powstała osada. W pierwszej połowie XIII wieku, niewykluczone, że za czasów Henryka Brodatego, mogło dojść do reformy przestrzennej, dzięki której zostało ukształtowane śródmieście Lubaska. 1253 rok to najstarsza data, pod którą pojawia się nazwa miasteczka Lubsko (*Zommerfeld*).

W 1283 roku margrabia miśnieński Henryk Dostojny nadał Lubsku przywileje, najpewniej według prawa magdeburskiego. Dokument wprowadzał m.in. różne ulgi ekonomiczne, ale zawierał też istotną informację o miejskim systemie obronnym. Jak się dowiadujemy, w tym czasie istniały już fortyfikacje, bowiem wymienia się w nim dwie bramy. Tak więc system obronny powstał prawdopodobnie w drugiej połowie XIII wieku.

Początkowo miasto było otoczone fortyfikacjami drewniano-ziemnymi, w skład których, oprócz bram, wchodził wał. Z czasem w Lubsku wzniesiono pojedynczy mur obronny. Ta kamienno-ceglana konstrukcja otaczała całe miasto. Na rynku bardzo wcześnie, bo w połowie XIII wieku, wzniesiono kościół, po raz pierwszy wzmiankowany w 1289 roku. Obok kościoła stanął ratusz – budowla gotycka o nieznannej dziś architekturze. Pierwsza informacja o nim pochodzi z 1456 roku. W północno-zachodnim rejonie miasta zbudowano w stylu gotyckim zamek, który funkcjonował w obrębie miejskiego systemu obronnego, a jednocześnie miał własne zabezpieczenia izolujące go od strony miasta. Do dziś przetrwało średniowieczne rozplanowanie ulic, co unaocznia analiza planu miasta, sporządzonego w latach 1721-1723.

Polityczne dzieje miasta były związane z losami Dolnych Łużyc, których przynależność do większych regionów zmieniała się w toku wieków (Śląsk, Marchia Miśnieńska, Brandenburgia). Do początków XIV wieku tereny te znajdowały się (z przerwami) we władaniu Wettynów, następnie w latach 1304-1319 Askańczyków. Później, m.in. w latach 1364-1368, Łużycami władał Bolko II świdnicki, a po jego śmierci obszar ten przeszedł pod panowanie królów czeskich Luksemburczyków i ich następców. Podczas tzw. sukcesyjnej wojny głogowskiej (po Henryku XI głogowskim), Jan II żagański w 1476 roku zdobył Lubsko, dotychczas zajęte przez garnizon brandenburski. Na mocy pokoju, zawartego w 1482 roku, miasto wraz z Krosnem i Sulechovem przeszło pod panowanie Brandenburgii.

Kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (il. 12-15). Budowla wzniesiona z kostek granitowych, około połowy XIII wieku, w stylu późnoromańskim. Z pierwotnej świątyni, wielokrotnie roz-

budowywanej i przebudowywanej, pozostała do dziś dolna partia wieży z uskokowym portalem oraz część ścian przylegających do niej przybudówek. Była to trójnawowa bazylika, węższa od obecnej świątyni. Nawa główna miała taką samą szerokość jak wieża, a nawy boczne, jak przylegające do wieży przybudówki.

Około połowy XIV wieku nastąpiło powiększenie kościoła do dzisiejszych rozmiarów przez wydłużenie prezbiterium. Podczas ponad dwudziestoletniej odbudowy, jaka miała miejsce po pożarze w 1496 roku, poszerzono korpus w północnym kierunku i przekształcono jego układ z bazylikowego na halowy. Z tego okresu pochodzą sieciowe i gwiaździste sklepienia oraz fragmenty w większości zniszczonej polichromii figuralnej o tematyce biblijnej. W architekturze zewnętrznej kościoła dokonano również szeregu zmian, a mianowicie od wschodu zbudowano schodkowaty szczyt ze sterczynami i dekoracją prostokątnych, dzielonych krzyżowo blend. Na szczycie zbudowano sygnaturkę w formie wysmukłej wieżyczki. Wieża, z późnogotyckim szczytem, otrzymała renesansową attykę i stożkowy hełm ceglany.

W latach 1535-1945 kościół należał do protestantów, po czym przeszedł w ręce parafii rzymskokatolickiej. W tym okresie dwukrotnie, w 1597 i 1615 roku, świątynia została uszkodzona wskutek pożaru, natomiast podczas wojny trzydziestoletniej ograbiono ją m.in. z naczyń liturgicznych. W XVIII i XIX wieku kościół kilkakrotnie poddawano remontom, a w drugiej połowie XIX stulecia przeprowadzono restaurację wewnątrz. W 1912 roku usunięto tynki, dzięki czemu przywrócono jego najstarszy wygląd.

Tak uformowana świątynia jest budowlą trójnawową, z prezbiterium zamkniętym prosto, z wieżą zbudowaną po zachodniej stronie i zakrystią po północnej. Korpus nakryty jest dachem dwuspadowym. Okna mają kształt ostrołukowy. Wejście do świątyni, umieszczone w przyziemiu wieży, prowadzi przez otwór obramiony uskokowym portalem. Poziom posadzki kościoła jest niższy o 1,5 m od obecnej nawierzchni rynku, przykrywającej średniowieczne i nowożytnie poziomy użytkowe tej części lubskiego Starego Miasta. Posadzka ułożona jest z czarno-białych i czerwono-żółtych płytek ceramicznych. Wnętrze nawy i prezbiterium przykrywają sklepienia sieciowe, nawy boczne z murowanymi emporami – gwiaździste i sieciowe, zakrystię krzyżowe, zaś kruchtę pod wieżą sklepienia kolebkowe.

W świątyni zachowały się renesansowe elementy wyposażenia, takie jak ołtarz główny z 1585 roku, chrzcielnica z 1565 i ambona, datowana na 1586 rok. W wieży wisi dzwon z 1728 roku. Fragmenty ścian oraz jednego z filarów pokrywa średniowieczna polichromia. Przy kościele stała kaplica, w której odprawiano nabożeństwa w języku łużyckim. Podczas poszerzania rynku w 1583 roku budynek ten został rozebrany.

- Blunck E. (red.), *Die Kunstdenkmäler der Provinz...*, s. 164-189.
Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 72-74, 77-78, fot. 38.
Kowalski S., *Miasta Środkowego Nadodrza...*, s. 78-81.
Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 91, 96, tabela 1.
Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 205-206.
Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 128-129.
Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe...*, t. 6 (L-Ma), s. 223.
Wędzki A. *Lubsko*, [w:] *Studia nad początkami...*, s. 285-305.

Il. 12-15. Lubsko. Kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny. Fot. Krzysztof Garbacz

Nowogród Bobrzański (*Naumburg am Bober*), gm. Nowogród Bobrz., pow. zielonogórski

Dzieje Nowogrodu sięgają prawdopodobnie czasów Bolesława Chrobrego. Na ten okres datuje się gród kasztelański, który zlokalizowany był na wzgórzu, na prawym brzegu Bobru, w odległości około 500 m od przeprawy przez rzekę. Warownia wczesnośredniowieczna wchodziła w skład polskiego systemu obronnego, rozlokowanego wzdłuż granicy zachodniej, obejmującego także m.in. grody krośnieński i żagański. W czasach późniejszych na miejscu warowni stanął zamek. Sąsiednie wzniesienie zajmowało podgrodzie, na którym wzniesiono kościół św. Bartłomieja, zachowany do dziś, choć w formie znacznie przekształconej.

Lokacja przestrzenna Nowogrodu miała miejsce w pierwszej połowie XIII wieku, najpewniej z inspiracji Henryka Brodatego. On to w 1217 roku sprowadził tutaj z Aroaise we Flandrii augustianów. Zakonnicy otrzymali dobra, a w samym mieście, lokowanym na prawie polskim, wytyczono prostokątny rynek i rozplanowano przyrynkową zabudowę. Jak podają historycy, przy rozplanowaniu miasta ważną rolę odgrywał szlak komunikacyjny, prowadzący wzdłuż Bobru z południa na północ, być może przecinający się z traktem wiodącym ze wschodu na zachód.

Klasztor augustianów znajdował się na uboczu w stosunku do grodu, który zakonnicy opuścili około 1227 roku. W nowym miejscu zbudowali kościół pw. Najświętszej Marii Panny. Najstarsze zapisy odnoszą się do nazwy grodu, który w 1202 roku został odnotowany jako *Novum Castrum* i *Nouo Castro*, w 1219 *Nouocastro*, a w 1310 *Nuwenburc*. Najwcześniejsza wzmianka jest znana z dokumentu wystawionego przez Henryka Brodatego. W XIII wieku Nowogród należał do książąt śląskich: Henryka Brodatego, Henryka Pobożnego, następnie do Bolesława II Łysego (Rogatki). Po podziale Śląska, w 1251 roku, władzę nad nim objął Konrad głogowski, który prawdopodobnie nadał Nowogrodowi prawa miejskie. Dopiero w 1354 roku ustrój samorządowy wprowadził ówczesny właściciel miasta Ulrich von Pack. Nowogród znajdował się wtedy w granicach księstwa głogowskiego, zaś w czasach późniejszych przeszedł pod władanie książąt żagańskich.

Trzynastowieczne źródła potwierdzają funkcjonowanie ważnych obiektów, jak gród kasztelański, kościół grodowy i parafialny, klasztor wraz kościołem, a także folwark klasztorny oraz młyny. Nowogród, jako miasto, nie miał własnych obwarowań. Nie zbudowano tu także w średniowieczu ratusza.

Na terenie Nowogrodu Bobrzańskiego stoją dwa zabytkowe obiekty sakralne. W najstarszej części miasta znajduje się **kościół pw. św. Bartłomieja Ap. (il. 16)**, zbudowany przez augustianów. Pierwotna budowla pełniła funk-

cję świątyni klasztornej w latach 1217-1227, po sprowadzeniu tutaj zakonników. Z chwilą przeniesienia siedziby zakonu augustianów do Żagania, kościół nowogrodzki stał się kaplicą grodową, a następnie kościołem filialnym. W latach 1540-1668 świątynia należała do gminy ewangelickiej.

Począwszy od XV wieku ta kamienna budowla była wielokrotnie przebudowywana, m.in. po wojnie trzydziestoletniej, w 1655 roku. Niszczący kościół został ponownie odnowiony w 1712 roku, jednak w 1723, wskutek pożaru i huraganu, zniszczeniu uległy szczyt zachodni oraz sklepienie. Kolejna klęska nawiedziła kościół w 1764 roku, kiedy to zawaliła się wieża. Odnowiono ją dopiero w 1868 roku, zaś 10 lat wcześniej założono nowy sufit oraz nowy chór organowy. Przejściowo, w latach 1807-1810, świątynię użytkowali Francuzi, przeznaczając ją na magazyn wojenny.

W XVII wieku dostawiono od zachodu czworoboczną wieżę, zaś w 1723 roku nawę przykryto stropem. Korpus został nakryty dachem dwuspadowym, a wieża hełmem namiotowym. Niegdyś w wieży wisiał dzwon z 1449 roku. Wewnątrz znajdowała się m.in. renesansowa ambona z 1616 roku, z koszem podpartym przez figurę anioła. W pobliżu ambony umieszczono kamień nagrobny zmarłego w 1611 roku pana von Dham, a na ołtarzu zawieszono obraz św. Bartłomieja, namalowany w 1726 roku przez Knechtela z Legnicy. Po 1945 roku nieużytkowany obiekt przez wiele lat popadał w ruinę. W latach 1981-1984 jednonawowy kościół św. Bartłomieja został odbudowany i od strony południowej powiększony.

Świątynia, uformowana po wielokrotnych przebudowach, zawiera relikty murów romańskiej, a następnie gotyckiej budowli, którą wzniesiono w XIII-XIV wieku. Z gotyckiego założenia przetrwały ściany obwodowe prostokątnej nawy i chóru oraz sklepiona kolebkowo zakrystia. W przyziemiu wieży znajduje się wejście główne z prostokątnymi drzwiami, flankowanymi portalem pilastrowym, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Jednonawowe wnętrze świątyni, doświetlane przez półkolistie zamknięte okna, przykryte jest ceramicznym sklepieniem krzyżowo-żebrowym, zaś zakrystia płaskim stropem. Sklepienie, zburzone w XVIII stuleciu, zostało odtworzone w 1982 roku.

Obecnie w prezbiterium stoi gotycki ołtarz szafiasty – tryptyk ze sceną Zwiastowania, z towarzyszeniem postaci św. Barbary i św. Katarzyny. Na współczesnej emporze umieszczono niekompletny, neogotycki prospekt organowy.

Il. 16. Nowogród Bobrzański. Kościół filialny pw. św. Bartłomieja.
Fot. Krzysztof Garbacz

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (il. 17-18). Zbudowany w XIII wieku (powiększony w 1227 roku), był własnością augustianów, do czasu ich przeniesienia w 1284 roku do Żagania. Przejściowo, w latach 1540-1553, kościół był własnością gminy ewangelickiej. Jeszcze przez jakiś czas służył obu wyznaniom, następnie w 1587 roku należał już tylko do ewangelików, a w 1611 roku wrócił do katolików.

Pierwotna budowla była kilkakrotnie przebudowywana, m.in. w latach 1609, 1692-1693 oraz 1862-1865. Pod koniec XVII wieku do kościoła dobudowano kwadratową wieżę, zwieńczoną hełmem z latarnią, a także kaplicę grzebalną. Kaplicę usytuowano przy wschodniej ścianie nawy głównej. W czasie dziewiętnastowiecznych prac podwyższono prezbiterium, dobudowano zakrytą kaplicę południową. Wnętrze kościoła zaprojektowano w stylu neogotyckim.

Tak ukształtowana świątynia jest jednonawową, murowaną z cegły i oskarpowaną budowlą, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Okna mają kształt ostrołukowy. Zachowane elementy pierwotnego kościoła romańskiego to mury obwodowe (bez apsydy) wraz z oknami nawy. Korpus jest nakryty dachem dwuspadowym, a prezbiterium wielospadowym. Po stronie zachodniej stoi czworoboczna wieża, z kryptą od północy i dwiema neogotyckimi przybudówkami po stronie południowej. Nad zachodnim, głównym wejściem wisi tablica herbowa opata Adalberta Andreasa Thiela.

W świątyni zachowały się elementy historycznego wyposażenia, np. barokowa ambona z 1696 roku, kielich mszalny z 1596 roku, a ponadto kamienna chrzcielnica z końca XVI wieku oraz olejne obrazy: *Jezus i Samarytanka* i *Jezus w Emaus*, z 1740 roku. Nowszy jest ołtarz główny – neogotycki, z 1865 roku, z obrazem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, a także organy wykonane w 1867 roku.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 1, s. 38-42, fot. 21.

Kowalski S., *Miasta Środkowego Nadodrza...*, s. 106-111.

Kowalski S., *Późnoromański kościół poaugustiański najświętszej Marii Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim*, [w:] *Klasztor augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów* (red. S. Kowalski), Żary 1999, s. 11-30.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 90, 96 tabela 1.

Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 258-260.

Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 152-154.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 146-147.

Nowakowski D., *Siedziby książęce...*, s. 368-371.

Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe...*, t. 7 (Ma-N), s. 261-262.

Szczegóła Z., *Nowogród Bobrzański*, [w:] *Studia nad początkami...*, s. 319-332.

Il. 17-18. Nowogród Bobrzański. Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Fot. Krzysztof Garbacz

Solniki (Zölling), gm. Kożuchów, pow. nowosolski

Wieś o metryce średniowiecznej, wymieniona razem z kościołem w roku 1295 jako *Czolnik*. W 1376 roku w dokumentach wspomniano miejscowego plebana, a odnotowana wówczas nazwa wsi brzmiała: *Czoling*. Ze średniowiecza znani są przedstawiciele rodów rycerskich władających wsią. W 1295 roku dobra, w tym winnica, należały do Jeszko *de Sonburn*. W 1409 roku odnotowano Jachinga de Czallniga, następnie braci Philipa i Paula von Unruhów i około 1438 roku rodzinę von Kottwitz. Jej przedstawiciel, o imieniu Bernd, był właścicielem dóbr solnickich w latach 1486-1505. Następcą tego ostatniego był Hans von Schenkendorf. Około 1540 roku Solniki nabył Wenzel von Braun. W 1539 roku w dokumentach napisano o miejscowym folwarku. Nieco później, prawdopodobnie z inicjatywy Konrada von Brauna, wzniesiono renesansowy dwór obronny, który miał zastąpić wcześniejsze założenie.

Kościół filialny pw. św. Anny (il. 19-20), pierwotnie św. Marcina – murowana z kamienia polnego i cegły budowla, wzniesiona około 1220 roku, prawie 300 lat później powiększona od zachodu o wieżę, a od północy o kaplicę i zakrystię. W tym czasie wewnątrz założono sklepienia i przebito nowe otwory okienne. W XVI wieku świątynię otoczono murem kamiennym, w który w XVIII stuleciu wkomponowano bramkę. W czasach nowożytnych przekształcono okna kościoła, zbudowano od południa kruchtę i pokryto tynkiem elewacje. Następne prace prowadzono w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to zawaliły się częściowo sklepienia. Pomimo kilkakrotnych przebudowań, w świątyni zachowały się pierwotne mury obwodowe nawy i prezbiterium oraz zamurowane okna i portale.

Kościół w Solnikach jest jednonawową budowlą, z węższym, prostokątnym prezbiterium i przylegającą do niego od północy zakrystią. Po tej stronie z nawą łączy się arkadowo kaplica. Nawę od prezbiterium oddziela ostry łuk tęczyowy. Po stronie południowej znajdują się dwa ostrołukowe portale uskokowe oraz półkolistie zamknięte okna. Nawę i prezbiterium nakrywają dachy dwuspadowe, natomiast masywną, kwadratową wieżę hełm namiotowy. W nawie, prezbiterium i kaplicy zachowały się sklepienia sieciowe, w zakrystii kolebkowe, a w kruchcie krzyżowe. Posadzka ułożona jest z ceramicznych płytek kwadratowych w kolorze czerwonym i białym.

Interesujące jest zabytkowe wyposażenie kościoła: barokowy ołtarz główny i ołtarz boczny, o bogatej dekoracji ornamentalnej, ponadto ambona, chrzcielnica gotycka oraz neogotycki prospekt organowy. Na ścianach zewnętrznych i wewnętrznych zachowały się płyty epitafijne z XVI, XVII i XIX wieku.

- Andrzejewski T., *Miejscowości...*, s. 194-195.
Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 282, 283, fot. 162-163.
Jarzembowska K., Mamys A., *Kościół Diecezji...*, s. 92.
Golasz H., Przybyłowicz-Staffa G., *Kościół romański...*, s. 71-100.
Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 88, 96 tabela 1.
Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 344.
Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 185.
Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły... (miejscowości P-S)*, s. 23-24, 208-212.
Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale...*, s. 406-407.
Kubach H. E., Seeger J., *Die Kunstdenkmäler des Kreises...*, s. 92-94, 294 ryc. 281-283.
Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 101-102.
Nowakowski D., *Siedziby książęce...*, s. 540-542.

Il. 19-20. Solniki. Kościół filialny pw. św. Anny. Fot. Krzysztof Garbacz

Stary Żagań (*Altkirch*), gm. Żagań, pow. żagański

Miejscowość położona w odległości 1,5 km od Żagania, przy drodze prowadzącej do Nowogrodu Bobrzańskiego, prawdopodobnie w schyłkowym okresie wczesnego średniowiecza funkcjonująca obok grodu jako przedlokacyjna osada targowa. Sam gród wczesnośredniowieczny, później kasztelański, miał istnieć do około XIII/XIV stulecia. Kasztelan, o imieniu Stefan, pojawił się w źródłach pisanych w 1202 roku. Natomiast o Starym Żaganiu, jako o *antiquus Sagan*, doniesiono dopiero w dokumencie z 1284 roku, a więc w czasie, gdy do Żagania przybyli augustianie z Nowogrodu Bobrzańskiego. Później pojawiła się nazwa *Alt Sagan*, a od 1404 roku *Altkirch*. Do połowy XVI wieku właścicielem dóbr starożagańskich byli przedstawiciele rodu von Nostitz. Jednak w 1544 roku bracia Stenzel i Jan von Nostitzowie sprzedali je miastu Żagań.

Kościół filialny pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski (il. 21-23), dawniej św. Wincentego, wzniesiony w XII wieku w stylu romańskim, w czasach późniejszych znacznie przekształcony podczas remontów. Od 1284 do 1810 roku znajdował się pod patronatem augustianów z Żagania. Czasowo, w latach 1596-1663, był nieużytkowany. Świątynia nigdy nie była

zajęta przez protestantów. W 1626 roku obrabowano ją, a w 1670 roku odnowiono, dzięki staraniom opata Kaspara Fabritiusa. W XV wieku prezbiterium przykryto sklepieniem, w XVII przebudowano okna, natomiast w XVIII dobudowano od północy zakrystię, a od południa kruchtę.

Tak uformowana świątynia jest jednonawową, murowaną z kamienia polnego budowlą, z prezbiterium zakończonym od strony wschodniej półkolistą apsydą. Do dziś przetrwały w całości pierwotne mury obwodowe wraz ze wspomnianą apsydą. Korpus nawowy jest nakryty dachem dwuspadowym, a apsyda półstożkowym. Bezwieżowy kościół wieńczy tylko drewniana, ośmioboczna sygnaturka, z latarnią i iglicą. Wejście do świątyni prowadzi przez kruchtę. Wnętrze jest doświetlane przez trzy szeroko rozglifione okna. W nawie zachował się drewniany strop, podzielony na osiem kwater, z malarzką dekoracją roślinną z XVII stulecia. Apsydę przykrywa sklepienie krzyżowo-żebrowe. Pozostałości historycznego wyposażenia reprezentuje siedemnastowieczny ołtarz barokowy oraz pochodzący z tego samego stulecia obraz *Chrzest w Jordanie*.

Kościół jest ogrodzony kamiennym murem z XV-XVI wieku, z barokową bramką, zwieńczoną kamienną figurą św. Jana Nepomucena, prawdopodobnie z 1715 roku. W murze tkwią cztery kamienne krzyże pokutne, datowane na XIV-XVI stulecie.

Codex Diplomaticus..., s. 149 nr 81.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 119-120, fot. 60.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 86, 96 tabela 1.

Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 355-356.

Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 189.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 135.

Świechowski, *Budownictwo...*, s. 246, il. 580-581.

Świechowski Z., *Katalog architektury...*, s. 450-453.

Zabytki sztuki..., s. 804.

Il. 21, 23. Stary Żagań. Kościół filialny pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski. Fot. Krzysztof Garbacz

Il. 22. Stary Żagań. Jeden z późnośredniowiecznych krzyży pokutnych umieszczonych w murze otaczającym kościół filialny. Fot. Krzysztof Garbacz

Żagań (*Sagan*), gm. Żagań, pow. żagański

Najstarszą wzmiankę o Żaganiu zawarto w dokumencie z 1202 roku, który wystawił książę Henryk Brodaty dla klasztoru cystersów w Lubiążu. W źródle tym występuje kasztelan żagański Stefan. Na początku XIII wieku Żagań został wymieniony wśród kilkudziesięciu kasztelańskich grodów śląskich, pełniących, jako strażnice graniczne, funkcje obronne w stosunku do czeskiej i łużyckiej granicy. Powstała prawdopodobnie w XII wieku osadę targową lokalizuje się na terenie wsi Stary Żagań. Ze względu na znaczną odległość od przeprawy przez Bóbr, około 1230 roku osada została przeniesiona na teren dzisiejszego śródmieścia. Około połowy XIII wieku książę głogowski Konrad dynamicznie rozwijającej się osadzie nadał przywileje lokacyjne, według prawa magdeburskiego. Nie znamy dokładnej daty nadania praw miejskich, bowiem nie zachował się akt lokacyjny. Jest prawdopodobne, że odbyło się to pomiędzy 1253 a 1260 rokiem.

Przystępując do zagospodarowania przestrzeni urbanistycznej początkowo wytyczono czworoboczny rynek, z którego rogów wyprowadzono ulice. Ówczesny Żagań miał kształt owalny, od zachodu był ograniczony Bobrem, od południa Młynówką, czyli starym korytem rzeki, zaś od północy niedużym wzniesieniem. Jego wschodnia granica przebiegała wzdłuż dzisiejszej ulicy Długiej. Około 1280 roku miasto poszerzono w kierunku wschodnim, wzniesiono nową zabudowę miejską, a w jej pobliżu zamek książęcy. Wtedy też powstawały mury, w miejsce wałów drewniano-ziemnych. Były one sprzężone z trzema bramami: Żarską, Szprotawską i Szpitalną. W roku 1284 do Żagania przybyli z Nowogrodu Bobrzańskiego augustianie, którzy otrzymali na swoją pierwotną siedzibę stojącą przy kościele parafialnym warownię. W tym samym roku do miasta zostali sprowadzeni z prowincji saskiej franciszkanie. Powstał wówczas Nowy Rynek, przy którym stanęły budynki klasztorne oraz kościół franciszkański. Po południowej stronie rozpoczęto budowę nowego zamku.

Stosunkowo szybko, w przeciągu XIII i na początku XIV wieku, Żagań rozwinął się pod względem gospodarczym. Przewodzącą rolę odgrywało wówczas rzemiosło, m.in. rybołówstwo, szewstwo, tkactwo i kowalstwo. Kupcy uprawiali zarówno lokalny handel, jak i dalekosiężną wymianę. W średniowieczu Żagań należał do dużych ośrodków handlowych. Bardzo ważny dla życia gospodarczego miasta był wytop żelaza z rudy darniowej. Od końca XIII wieku funkcjonowała w Żaganiu mennica, w której do wieku XVI wybijano srebrne monety. Dokumenty żagańskie z końca XIII i z XIV wieku zawierają wzmianki o urzędnikach: wójcie, sołtysie i pierwszym burmistrzu. Na początku XIV stulecia funkcjonowała już szkoła, której założenie wiąże się z przybyciem do miasta augustianów.

Życie gospodarcze mieszkańców w dużym stopniu zależało od wydarzeń politycznych. Już w 1274 roku powstało odrębne księstwo, ze stolicą w Żaganiu, które było rządzone przez Piastów z linii głogowskiej do 1472 roku. Żagań kilkakrotnie był przedmiotem zastawu lub sprzedaży. W 1312 roku Jan Biberstein przejął miasto na dwa lata, a później, do 1319 roku, posiadał je w formie zastawu margrabia brandenburski Waldemar. W 1329 roku ojciec Henryka V Żelaznego złożył hołd lenny Janowi Luksemburskiemu. Konsekwencją tego faktu był spadek znaczenia miasta. Za czasów Jana I, w latach dwudziestych XV wieku, Żagań musiał stawić czoła najazdowi husyckiemu. Wtedy to husyci spalili bibliotekę klasztorną, a książę został zmuszony do zapłacenia wysokiej kontrybucji. Po śmierci Jana I doszło do ostrych targów pomiędzy jego synami o podział księstwa. W 1472 roku, wskutek sprzedaży księstwa przez Jana II żagańskiego, miasto przeszło w ręce Sasów. Księstwo żagańskie pozostawało w granicach księstwa saskiego, a więc poza Śląskiem, aż do roku 1549, kiedy to cesarz Ferdynand I włączył je do monarchii habsburskiej.

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (il. 24-26). Wchodzi w skład zespołu poaugustiańskiego, położonego przy dziedzińcu o wielobocznym zarysie. Oprócz kościoła do zespołu należą budynki dawnego klasztoru oraz konwiktu, a także spichlerza klasztornego.

Według tradycji pierwszą świątynię żagańską zbudowano już w 1175 roku. Czy stała ona na miejscu obecnego kościoła parafialnego – nie wiadomo. Jednak odkrycie w południowej elewacji prezbiterium pozostałości muru romańskiego potwierdza bardzo wczesne istnienie świątyni, którą zbudowano na skraju średniowiecznego Żagania. O tym obiekcie sakralnym po raz pierwszy wspomina dokument z 1272 roku.

W 1284 roku kościół został przekazany przez księcia Przemka augustianom, sprowadzonym do Żagania z Nowogrodu Bobrzańskiego. Wówczas świątynia była trójnawową bazyliką. Dopiero w drugiej połowie XIV wieku przystąpiono do znaczących prac budowlanych, podczas których rozebrano prezbiterium, a na jego miejscu zbudowano większe, zachowane do dziś w niezmienionym kształcie. Za czasów opata Ludolfa (1394-1422) kościół został powiększony od strony północnej. W latach 1472 i 1486 świątynia uległa zniszczeniom podczas pożarów, po czym w trakcie długiej odbudowy dokonano wielu zmian w jej architekturze: podwyższono nawy, a także przedłużono w kierunku zachodnim ozdobiony szerokim szczytem korpus. Od wschodu dobudowano wieżę. W wieku XVIII została ona nakryta dachem mansardowym. W 1602 roku do zachodniej elewacji dostawiono renesansowy krużganek z loggią na piętrze. W 1730 roku wybuchł kolejny pożar,

w trakcie którego zniszczeniu uległa część kościoła. Podczas odbudowy świątynia otrzymała w miejsce gotyckich większe, zamknięte półkolisty otwory okienne, a hełm wieży został zastąpiony dachem mansardowym. Spowodowało to zatarcie cech gotyckich elewacji zewnętrznej. Natomiast architektura wewnętrzna świątyni utrzymała styl gotycki. Wprowadzono jedynie wówczas barokowy wystrój. Warto odnotować, że ostatni remont kościoła przeprowadzono w latach 1983-1988. Do dziś zachował się po stronie dziedzińca klasztorne renesansowy krużganek oraz schodkowy szczyt, ozdobiony sterczynami oraz 52 blendami.

Wnętrze świątyni to trójnawowa hala z ostrołukowymi arkadami, wspartymi na dwunastu osmiobocznych filarach. Sklepienia mają konstrukcje krzyżowe, gwiazdziste i sieciowe. W nawie północnej znajduje się spłycona empora z ażurową balustradą. Nawę główną u góry zdobią iluzjonistycznie malowane okna, wraz z rzeźbami siedzących na parapetach aniołków.

W kościele uwagę zwraca kamienny sarkofag gotycki księcia głogowsko-żagańskiego Henryka IV Wiernego, zmarłego w 1342 roku. Wcześniej sarkofag znajdował się za głównym ołtarzem, a obecnie można go oglądać w kaplicy południowej. Dodajmy, że krypty kościoła kryją także szczątki m.in. Henryka V Żelaznego, Jana I żagańskiego i Henryka VIII, zwanego Wróblem. Na wschodniej ścianie nawy znajduje się epitafium, upamiętniające Jana I (zmarłego w 1439 roku), a także drugie, poświęcone kobiecie o nazwisku von Sleynitz, zmarłej w 1479 roku. Zachodnią ścianę nawy północnej zdobi fresk z 1584 roku, wyobrażający koronację Chrystusa koroną cierniową. Interesujący jest renesansowy ołtarz Św. Trójcy, datowany na XVI wiek.

W żagańskiej świątyni dominuje wyposażenie barokowe. Reprezentuje je ołtarz główny, pochodzący z 1685 roku, a wykonany przez nieznanego rzeźbiarza wrocławskiego i w późniejszych czasach uzupełniony rzeźbami świętych, ponadto boczne ołtarze, których jest dwanaście. Zostały one wykonane głównie w drugiej połowie XVII wieku. Kilka z nich powstało około 1730 roku. W ołtarzu Chrystusa w Ogrójcu zwraca uwagę obraz namalowany przez malarza śląskiego Michaela Wilmanna. W prezbiterium stoją stalle zbudowane w 1695 roku, a następnie w XVIII wieku ozdobione osiemnastoma obrazami i taką samą ilością figur przedstawiających biskupów. Barokowy wystrój znakomicie uzupełnia rzeźbiony prospekt organowy z 1735 roku.

Na emporze znajdującej się nad zakrystią została urządzona ekspozycja, na której przedstawiono osiemnastowieczne portrety opatów klasztoru augustianów, a także przedmioty liturgiczne oraz rzeźbę sakralną.

Codex Diplomaticus..., s. 146 nr 59.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 103-105, 107-108, fot. 49.

Kowalski S., *Dziedzictwo*, [w:] *Klasztor augustianów...*, s. 94-98.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 89, 96 tabela 1.

Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 435-437.

Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 234-237.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler...*, s. 151-156.

Nowakowski D., *Siedziby książęce...*, s. 413-420.

Peryt-Gierasimczuk I., *Kościół Najświętszej Marii Panny. Spuścizna wieków*,
[w:] *Klasztor augustianów...*, s. 109-122, 127-134.

Szczegóła H. *Żagań*, [w:] *Studia nad początkami...*, t. 2, s. 505-528.

Zabytki sztuki..., s. 1096-1098.

Il. 24-26. Żagań. Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Fot. Ewa Garbacz (24) i Krzysztof Garbacz (25-26)

Żary (*Sorau*), gm. Żary, pow. żarski

Zanim powstało miasto Żary, w kotlinie przeciętej przez rzekę Żarka, we wczesnym średniowieczu zbudowano gród. Obecnie grodzisko, w formie widocznego wyniesienia, otoczonego przed wiekami zabagnionym terenem, leży w pobliżu miejsca, gdzie krzyżowały się dwa szlaki: jeden prowadzący z Magdeburga do Głogowa oraz Wrocławia, zwany „dolną drogą solną”, i drugi trakt – z Pomorza Zachodniego przez Lubusz do Zgorzelca. Żarskie grodzisko zostało odkryte w miejskim parku, położonym na północ od Starego Miasta. W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w latach 1986-1987, a następnie w 2004 roku, nie udało się dotrzeć do śladów zasiedlenia majdanu grodu, bowiem w XVIII wieku w miejsce to nawieziono ogromne masy piasku i żwiru, w celu założenia winnicy i parku krajobrazowo-widokowego. Odkryto jedynie wał obronny, którego konstrukcję stanowiły drewniane skrzynie wypełnione ziemią, gliną oraz kamieniami. Znaleziono wiele fragmentów naczyń glinianych, które datuje się na czasy między stuleciami VIII/IX a XII/XIII. W pobliżu grodziska, w rejonie kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, podczas nadzoru archeologicznego uchwycono siedmiometrowy odcinek warstwy kulturowej. Wydobyte z niej ułamki naczyń ceramicznych datują funkcjonującą tu osadę na okres pomiędzy VIII/IX a XI/XII wiekiem. Zapewne osada rozwijała się tutaj i później, bowiem mniej więcej pod koniec XIII wieku wzniesiono w tym miejscu świątynię. Interesująco przedstawia się problematyka wczesnego osadnictwa we wschodniej części Starego Miasta, a więc w rejonie kościoła farnego. Na podstawie datowania ułamków naczyń glinianych, znalezionych wewnątrz świątyni, sugeruje się istnienie osady pomiędzy VII a IX wiekiem. Zespół dotychczasowych źródeł archeologicznych nie pozwala definitywnie stwierdzić, czy osadnictwo w tym miejscu nadal trwało, aż do przełomu XII i XIII wieku, czy też osiedle zostało porzucone w IX wieku i do ponownego zajęcia tego terenu doszło pod koniec XII stulecia, a więc na krótko przed wzniesieniem najstarszego kościoła żarskiego.

Trzynastowieczne Żary to osada, której mieszkańcy utrzymywali się głównie z uprawy ziemi. Część ludności zajmowała się rzemiosłem, o czym świadczą pozostałości warsztatów szewskich i metalurgicznych. Niewykluczone, że w osadzie mieszkali też kupcy. W każdym razie musiał to już być organizm prężny, o dużym potencjale ekonomicznym, o obszarze znacznie wykraczającym na północ i zachód poza przestrzeń terenu przykościelnego. W świetle obecnego stanu badań nad genezą miasta Żary można stwierdzić, iż przykościelna osada pełniła ważną funkcję gospodarczą, społeczną i religijną. Wcześniej taką rolę odgrywał pobliski gród wraz z plemiennym podgroziem. Po nadaniu aktu lokacyjnego osada przykościelna została włączona

w obręb ośrodka miejskiego, stanowiąc jego wschodnią, bardzo znaczącą część.

Ziemia żarska, niegdyś nieduże terytorium przygraniczne, została wymieniona po raz pierwszy przez Thietmara w 1007 roku. Za panowania Bolesława Chrobrego teren ten przez krótki czas należał do Polski, następnie w 1031 roku, razem z Łużycami, został włączony do Marchii Wschodniej. Jak się przypuszcza, mógł na początku XIII wieku przez kilkanaście lat należeć do Henryka Brodatego, który w latach 1211-1225 był właścicielem części terenów łużyckich. W 1280 roku, prawdopodobnie przez dziedziczenie, Żary otrzymał od Dziewinów Urlich z rodu Packów. Po Packach w 1355 roku miasto przejął Fryderyk Biberstein, ożeniony z córką ostatniego reprezentanta tego rodu. Po śmierci, w 1551 roku, ostatniego właściciela z rodziny Bibersteinów, dominium żarskie przeszło na własność cesarza niemieckiego i króla czeskiego Ferdynanda Habsburga. Zarządcą majątku z jego ramienia został Fabian Schönaich. W 1558 roku cesarz sprzedał Żary wraz z Trzebielem wrocławskiemu biskupowi Baltazarowi Promnitzowi. Rodzina Promnitzów władła miastem do 1765 roku, kiedy to ostatni potomek tej rodziny, w zamian za dożywotnią rentę, przekazał państewko stanowe Żary-Trzebiel Sasom.

Jak twierdzą historycy, przeprowadzenie reformy przestrzennej Żar należy wiązać z czasami Henryka Brodatego. Wytyczone miasto, z prostokątnym placem rynkowym i wyprowadzonymi z niego pod kątem prostym dziesięcioma ulicami, było niewielkim założeniem, poza którym znajdował się zbudowany wcześniej i powiązany z przedlokacyjną osadą kościół pw. Najświętszej Panny Marii. W 1260 roku, dzięki staraniom ówczesnego właściciela Albrechta Dziewina, Żarom nadano prawo na wzór magdeburckiego. Mieszkańcy otrzymali pobudzające rozwój gospodarczy przywileje oraz prawo do samorządu. Następowало przestrzenne rozbudowanie miasta do obszaru ograniczonego w przyszłości murami miejskimi. W ich obrębie znalazł się kościół parafialny, a także założony w 1274 roku klasztor franciszkanów, zbudowany po zachodniej stronie założenia w rejonie tzw. Kaczego Rynku. Żary, jako miasto, zostały odnotowane po raz pierwszy w dokumencie z 1329 roku. Architektura gotyckiego kościoła oraz klasztoru nie została dokładnie rozpoznana, bowiem kompleks w późniejszych stuleciach był wielokrotnie przebudowywany i z jego czternasto – oraz piętnastowiecznej struktury pozostały zaledwie fragmenty.

Prawdopodobnie z początku miasto było otoczone palisadą, którą na przełomie XIV i XV wieku wymieniono na kamienne obwarowania. Nowe fortyfikacje składały się z pojedynczego muru z ceglanym zwieńczeniem, a jego obwód wynosił 1400 m. Mur wzmocniono licznymi basztami. Dostęp

do miasta utrudniał nawodniony rów oraz stawy. Podczas poszerzania miasta w jego system obronny włączono zamek Bibersteinów.

Kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa (il. 27-28).

Ta obecnie najstarsza świątynia żarska została wzniesiona na miejscu późno-romańskiego kościoła. Jego ślady zachowały się w miejscu połączenia korpusu nawowego z prezbiterium. Była to dwunawowa budowla ceglana, z węższym, wyodrębnionym prezbiterium. Wewnątrz stały trzy filary podpierające strop nawy.

Około 1280 roku, od północy, do korpusu dostawiono czworoboczną wieżę kamienną. W 1308 roku, w miejscu romańskiego, ukończono budowę gotyckiego, ceglanego prezbiterium z krzyżowo-żebrowymi sklepieniami. Wieżę podwyższono o 6 m, a przy północnej ścianie prezbiterium zbudowano kaplicę, zakrystię oraz przedsionek. Po prawie 100 latach, w 1401 roku, przystąpiono do wznoszenia nawy głównej świątyni, którą do 1430 roku nakryto sklepieniami. Wieżę podniesiono o kolejne 6 m. W tym samym roku wybuchł pożar, który uszkodził prezbiterium. W trakcie odbudowy zostało ono podniesione o około 2 m. W połowie XV wieku powiększono świątynię o kaplicę św. Barbary przy południowej ścianie prezbiterium, następnie o północny przedsionek i drugą, przylegającą do niego, kaplicę. Na początku XVI wieku po stronie zachodniej zbudowano kolejny przedsionek.

Wkrótce, bo w 1524 roku, kościół przestał pełnić funkcję parafii rzymskokatolickiej i został przejęty przez ewangelików. W 1585 roku na wieży zainstalowano zegar. W okresie wojny trzydziestoletniej świątynia została zdewastowana. Podczas prac budowlanych, które prowadzono w latach 1670-1672, na polecenie Promnitzów dobudowano do prezbiterium kaplicę nagrobną z kryptą. W 1684 roku po raz kolejny pożar zniszczył kościół, a jego odbudowa trwała 10 lat. W roku 1864 przeprowadzono renowację świątyni, podczas której wprowadzono elementy neogotyckie, uzupełniono w elewacjach ubytki, prezbiterium oblicowano nową cegłą i zbudowano nowe sklepienie. Podczas II wojny światowej kościół został uszkodzony i dopiero w 1984 roku ukończono jego odbudowę, dzięki czemu na nowo może służyć celom kultowym parafii rzymskokatolickiej.

Wejście do kościoła prowadzi przez, dostawiony w XVI wieku, przedsionek zachodni, przez który dochodzi się do wysokiego otworu wejściowego, wiodącego do nawy głównej. Otwór ten charakteryzuje się gotyckim, profilowanym portalem z XV wieku. Jest on zwieńczony płaskorzeźbioną dekoracją z motywem nietoperza, żabek i kwiatonu. Po prawej stronie znajduje się wmurowana w ścianę, czternastowieczna płyta nagrobna, na której została umieszczona plastyczna postać duchownego, z księgą i kielichem w dłoni.

Korpus główny kościoła to trójnawowa hala z ośmioma smukłymi filarami, podpierającymi ostrołukowe arkady. Nawy przykrywają pięcioprzęsłowe sklepienia gwiaździste.

Wyposażenie zdewastowanego przed wiekami i zniszczonego podczas II wojny światowej kościoła jest bardzo skromne – głównie współczesne. Jedynie kaplica Promnitzów zachowała bogaty wystrój sztukatorski i malarski z 1627 roku, autorstwa Jana Joachima Vogla, o tematyce staro – i nowotestamentowej. Interesująca jest też barokowa oprawa portalu, m.in. z herbem Promnitzów i tablicą inskrypcyjną. Do zewnętrznej ściany prezbiterium zostały przymocowane kamienne płyty epitafijne (m.in. z XVII wieku).

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach...*, t. 2, s. 9-13, 17-18, fot. 3.

Jaworski T., *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993, s. 35-80.

Kowalski S., *Kościół farny w Żarach*, Żary 2007, s. 8-33.

Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura...*, s. 91, 96 tabela 1.

Kowalski S., *Zabytki architektury...*, s. 448-450.

Kowalski S., *Zabytki województwa...*, s. 245-248.

Kubach H. E., Seeger J., *Die Kunstdenkmäler des Kreises...*, s. 202-215.

Zajchowska S., Wędzki A., *Żary*, [w:] *Studia nad początkami...*, t. 2, s. 529-552.

Il. 27-28. Żary. Kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa.
Fot. Krzysztof Garbacz

Bibliografia

- Andrzejewski T., *Miejscowości powiatu nowosolskiego. Rys historyczny*, Nowa Sól 2004.
- Andrzejewski T. (red.), *Kożuchów. Zarys dziejów*, Kożuchów 2003.
- Billert A., Makiewicz T., *Badania początków osadnictwa miejskiego w Gubinie, woj. Zielona Góra*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 25 [1974], 1975, s. 140-159.
- Blunck E. (red.), *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6, cz. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, Berlin 1921.
- Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14: *Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, Breslau 1889.
- Dąbrowski E., *Najstarsze dzieje grodu w Krośnie Odrzańskim*, [w:] *Krosno Odrzańskie, „Zeszyty Lubuskie”*, t. 2, 1967, s. 35-48.
- Dąbrowski E., *Wczesnośredniowieczne Krosno Odrzańskie w świetle wyników badań terenowych*, „*Z otchłani wieków*”, R. 28, 1962, z. 1, s. 27-38.
- Domański G., *Burgward niemczański*, [w:] *Ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego* (red. B. Gruszka), Zielona Góra 2008, s. 65-72.
- Garbacz K., *Dawny kościół parafialny w Gubinie w świetle prac archeologicznych / Die ehemalige Stadt – und Hauptkirche in Gubin im Lichte archäologischer Arbeiten*, [w:] *Fara – badania w ramach projektu: „Wykorzystanie innowacji technologicznych w badaniach nad rewaloryzacją zabytkowej Fary w Gubinie” / Stadt – und Hauptkirche – Untersuchungen in Rahmen des Projektes: „Verwendung von technologischen Innovationen bei der Bestandsaufnahme des Denkmals Stadt – und Hauptkirche in Gubin”*, Gubin 2008, s. 45-85.
- Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. 1: *Powiaty: zielonogórski – świebodziński – krośnieński*, wyd. 2, Zielona Góra 2014.
- Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. 2: *Powiaty: żarski – żagański – nowosolski – wschowski*, Zielona Góra 2012.
- Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. 3: *Powiaty: gorzowski – ślubicki – sulęciński – międzyrzecki – Strzelecko-drezdeński*, Zielona Góra 2013.
- Golasz H., Przybyłowicz-Staffa G., *Kościół romański w Itawie, Brzegu Głogowskim, Świętej Katarzynie i Solnikach*, Wrocław 1972.
- Jarzembowska K., Mamys A., *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej. Nasze Dziedzictwo*, t. 4: *Dekanaty nowosolski, sławski, kożuchowski i szprotawski / Die Kirchen der Diözese Grünberg-Landsberg. Unsere Erbe*, Bd. 4, Bydgoszcz [2010].

- Jaworski T., *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993.
- Kaczmarczyk Z., Wędzki A. (red.), *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 2: *Dolny Śląsk, Dolne Łużyce*, Zielona Góra 1970.
- Kowalski S. (red.), *Klasztor augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, Żary 1999.
- Kowalski S., *Kościół farny w Żarach*, Żary 2007, s. 8-33.
- Kowalski S., *Miasta Środkowego Nadodrza dawniej. Historia zapisana w zabawkach*, Zielona Góra 1994.
- Kowalski S., *Trzynastowieczna architektura północnej części Śląska i wschodnich Łużyc w świetle badań po 1945 roku*, „Rocznik Lubuski”, t. 25/1999, s. 85-100.
- Kowalski S., *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010.
- Kowalski S., *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987.
- T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości B-G)*, Wrocław 1990, s. 5.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości A-G)*, wyd. 2, Wrocław 1995.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H-O)*, Wrocław 1994.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości P-S)*, Wrocław 1994.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości S-Ž) i na Łużycach*, Wrocław 1994.
- Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Drewniane sklepienia trzynastowiecznych kościołów kamiennych północnych rejonów Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 19, 1974, z. 3, s. 179-190.
- Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.
- Kubach H. E., Seeger J., *Die Kunstdenkmäler des Kreises Sorau und der Stadt Forst*, Berlin 1939.
- Lasota Cz., Rozpędowski J., *Rozwój przestrzenny kościoła parafialnego w Gubinie*, [w:] *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Studia i Materiały*, nr 6, Wrocław 1980, s. 67-72.
- Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891.
- Nowakowski D., *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.

Rozpędowski J., Lasota Cz., Miśkiewicz B., *Badania kościoła Św. Trójcy w Gubinie*, Wrocław 1971, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze.

Rymut K. (red.), *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1-7, Kraków 1996-2007.

„Spotkania z Zabytkami”, nr 11-12 (listopad-grudzień)/2011.

Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.

Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław 1963.

Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.

Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk, Warszawa 2006.